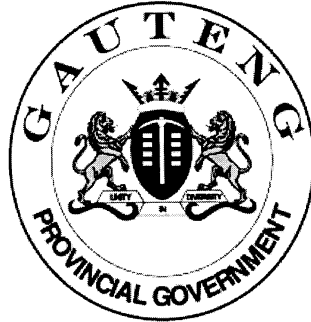

**SENIOR CERTIFICATE
EXAMINATION
*SENIORSERTIFIKAAT-EKSAMEN***

**FEBRUARY / *FEBRUARIE*
MARCH / *MAART***

2005

**XITSONGA XA RIRIMI RO SUNGULA
NHLAWULO WA LE HENHLA**

(Papila ro Sungula)

HG

115-1/1

XITSONGA FIRST/PRIMARY LANG HG: Paper 1

7 pages

115 1 1

HG

**COPYRIGHT RESERVED / KOPIEREG VOORBEHOU
APPROVED BY UMALUSI / GOEDGEKEUR DEUR UMALUSI**

X05

**NDZAWULO YA DYONDZO YA LE GAUTENG
XITHIFIKHEYITI XA XIKAMBELO XA LE HENHLA**

**XITSONGA XA RIRIMI RO SUNGULA
NHLAWULO WA LE HENHLA
(Papila ro Sungula)**

NKARHI: 2½ watiawara

TIMAKISI: 100

SWILERISO:

- Hlamula swivutiso hinkwaswo.
 - Phepha leri ri na swiyenge swinharhu A, B na C.
 - U nga cinci tinomboro ta swivutiso loko u tsala tinhlamulo ta wena.
 - Hlaya swileriso hinkwaswo hi vukheta.
-
-

**XIYENGE XA A
XIKAMBELA – Ntwisiso**

XIVUTISO XA 1

Hlaya ndzimana leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi yi landzelaka:

Le ka Makwedina, laha se a ku ri ka Joe na Dudu, a ku humelele swin'wana.

Dudu: Joe, ndzi ku rhandza hi mbilu ya mina hinkwayo.

Joe: Hikokwalaho ka yini u swi vula namuntlha?

Dudu: Ndzi bihile emirini; i n'hwetlwa ya vunharhu. Ndzi chave ku hatlisela ku ku byela ndzi ku kumbe swi nga ta tlhela.

Hambi leswi mhaka leyi nga vika hi Dudu yi nga n'wi thukisanyana, Joe a a tiyimisela ku ringeta tindlela leti nga ta endla leswaku Dudu a nga n'wi chupukeli. Ntlela leyi a nga vona leswaku a yi ta n'wi hatlisela no n'wi antswela, a ku ri ku ya tshama kun'wana na Dudu wa yena. Va ka S.A.B. a va lombela vatirhi va vona mali yo xava yindlu kumbe movha kutani va yi koka hi swintsananantsanana hi nhwetlwa emuholweni. Dudu a a ta kombela ku cincerwa eBaragwanath. Joe a a tiyimisele ku xava yindlu eDiepkloof. Leswi a swi va tikelanga ku swi endla; swa Joe swo xaveriwa yindlu hi feme na swa Dudu swo cinciwa a ya eBaragwanath.

Hi n'hwetlwa ya vunkombo Dudu a tikile, hi loko va sungula ku tshama eDiepkloof tanihi nuna ni nsati.

Movha wa Joe wu endliwe 'Trade-In' ku xaviwa BMW518 yintshwa. Ndzisana ya Mack na yena nkata Joe, a va swi vonanga kumbe ku swi tiva leswaku xinyenyani a xi hahisile. Ndzisana ya Mack u etlele vusiku byimbirhi a ri yexe a nga swi tiva leswaku a a lo rindza n'wetlwa. Nkata Joe u kondzelele vhiki hinkwaro a ehleketa leswaku hi to ti-'country ta le ntirhweni kumbe ta le ka Makwedina. Vhiki leri tlhandlameke u ke a khandziya xitimela a ya vutisa le ka S.A.B. loko Joe a ha tirha kona. Vantima lava a nga vutisa eka vona va n'wi byerile leswaku Joe a a ha tirha kona na leswaku a a ta entirhweni siku rin'wana na rin'wana, kambe nkarhi lowu Dlayani a nga fika hi wona, Joe a a ha humile ku ya lomu a a tirhela kona.

Va ka va Mack va lave munhu loyi a a lava vutshamo leswaku a pfa a hlayise yindlu ya Mack ku ka n'wini wa yona a vuya loko a ri munhu wo vuya le Knights. Ta muti wa n'wana wa vona a va nga ta ti kota. Loko va ya vutisa le Kalafong, va hlamuseriwe leswaku Dudu se a a tirha eBaragwana. A va ha swi landzelelanga hikuva a va swi tiva leswaku wa hanya kwalomu a a ri kona. Lexi a va ri na matimba ku xi endla i ku n'wi tseketsela no n'wi navelela leswo biha. Dlayani a a va byerile leswaku Dudu a a n'wi tekele nuna. Dlayani a a dzumbela ro rila hi mbitsi. A a ondzile a nga ha nyawuli. A a potile timhaka ta nuna wa yena na Dudu eka Muhle, kambe va ka Muhle va teka nkarhi wa vona loko va nga si landzela rimitsu ra mhaka; va hlwela swinene lero tin'wana timhaka to tlhela ti tilulamisa va nga si ti khoma. Yindlu ya Joe ya le Mamelodi yi vuye yi pfariwa. Dlayani a ya kombela vutshamo eka makwavo wa yena loyi a a kurisile yindlu a tlhela a va ni garaji na kamara kwala tlhelo ka garaji. Dlayani u kume ko tshamiseka, a hlayiseka a tlhela a kuma ntirho eka Checkers eSilverton. Mbilu ya Dlayani a yi tshikanga ku vilela. A a dya a xurha; a a ambala, yena ni vana va yena, kambe a a hela a nga tivi lexi a xi n'wi dya. Siku rin'wana o wa entirhweni; ku wa a lo yima a nga phijanga hi nchumu. Vatirhikulobye va te hi vona hi vona va ri karhi va pfunana na Valungu ku ringeta ku n'wi pfluxa, swo tsandza. Va ke va vitana ambulense leyi nga ya n'wi siya eKalafong. U hete mavhiki manharhu eKalafong. A rhurhisiwa a yisiwa eBaragwana ku ya kamberiwa mbilu.

pp. 70-71

Yitshahiwile eka: MANGAVA YA JONI – D.R. Maluleke

- 1.1 Xana vito ra nkata Joe i mani? (1)
- 1.2 Xana rito 'nkata' ri vula yini? (1)
- 1.3 Xana ku kala nkata Joe a ya eS.A.B. a swi lo yini? (2)
- 1.4 Xana hikokwalaho ka yini va ka va Mack va lave munhu wo pfa a tshame eka Mack? (3)
- 1.5 Tirhisa rito 'tseketsela' exivulweni lexi nga ta humelerisa nhlamuselo ya rito leri erivaleni. (3)
- 1.6 Eka xivulwa lexi landzelaka, cinca marito lama nga khwatihatiwa u tirhisa man'wana:
A a potile timhaka ta nuna wa yena na Dudu eka Muhle. 2x2=(4)
- 1.7 Xana xivulwa-hava lexi: 'va nga si ti khoma' xi vula yini eka ndzimana leyi? (3)
- 1.8 Xana Dudu u vula yini loko a ku: 'Ndzi bihile emirini'? (2)
- 1.9 Xana Joe u yi kume kwihi mali yo aka yindlu? (3)
- 1.10 Tsala HI SWONA kumbe A HI SWONA u ri karhi u seketela nhlamulo ya wena hi timhaka leti humaka endzimaneni leyi:
 - 1.10.1 Va ka va Mack a va nga tivi lomu Dudu a a ri kona. (3)
 - 1.10.2 Dlayani a a tsake ngopfu loko a kume ndhawu yo tshama eka makwavo wa yena na loko a kume ntirho eka Checkers. (3)

1.11 Nyika ndzimana leyi nhloko-mhaka.

(2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: [30]

**XIYENGE XA B
NKOMISO**

XIVUTISO XA 2

Hlaya ndzimana leyi landzelaka ivi u tsala **nkomiso** wa yona hi marito ya wena hikwalomu ka mintila ya nkombo:

A ya emahlweni a hlamusela leswi vanhu va vondzokaka loko va vona ntukulu wa vona wa thicara a endzela laha ekaya na leswaku va vondzokela tifeanichara na swingolongondzwani swa mixakaxaka leswi tateke yindlu, kasi vona va hava. Eku heteleleni u n'wi byerile leswaku loko a swi lava a nga vuya ekaya nkarhi wihi na wihi lowu a navelaka ku vuya, u ta kuma ku nga ri na nchumu xa leswi vanhu va ringetaka ku n'wi tota thyaka hi swona. A tlhela a tshembisa swinene-nene leswaku timhaka ta vutlhome-mahlo a nga na tona. U sukile a layiwile ekaya ka yena leswaku wansati i wa wanuna na leswaku loko a vuya ekaya a ta n'wi kuma a lo tsheel! Ganyani a tsaka ngopfu ku kuma papila ro huma eka nsati; papila ra mahungu yo nandziha no horisa mbilu. Kutani a tiyela emahlweni ni ntirho wa yena ehandle ka swikhunguvanyiso. A anakanya leswaku hakunene vanhu va lava ku n'wi hahlulela muti, va vondzokela leswo saseka a nga na swona emutini wa yena. Kasi nsati a a n'wi byela ntsena leswaku xikosi a xi voni, letikulu u tshamile hi tona na loko ti ri karhi ti n'wi hisa.

Kute siku rin'wana loko a etlele a vonisiwa enorhweni wa yena kuri ni huwa ni madzolonge emutini wa yena. Ku lwiwa. Ku tlhavaniwa. Ku halaka tingati. Kutani a phaphama. A tswoswa mahlo. A twa a karhele wonge a a lo rhwala mpingu emakatleni, kasi a a lo tshimbiteriwa hi mitorho kutani yi n'wi endla leswaku a tsana emoyeni ni le miehleketsweni ya yena.

Hikokwalaho ka ndzhwalo lowu a a ri na wona emiehleketsweni, u wu rhulerile vanghana va yena, kutani va n'wi tsundzuxa leswaku swa antswa a kombela masiku a ya vona swa le kaya.

Kunene kwalaho na yena u swi twisisile, a tlhela a amukela switsundzuxo leswi. A ya eka mulungu wa yena a ya kombela masiku yo ya wisa.

Tani hi leswi a ti tele leti a a ti anakanya embilwini ya yena Ganyani a nga ha tinyikangi nkarhi wo tsala a tivisa nsati ku vuya ka yena. U lo khandziya xitimela a ya xika eXitandani. A hundza hi le ka vakokwa wa yena exitasini xa Elim, laha a nga tidzumbela kona ku kondza a ta hundzela eka Malamulele hi thekisi leyi nga n'wi fikisa exikarhi ka vusiku. A xika, a kongoma ekaya hi milenge. A fika a kuma hinkwavo se va etlele lero ni mbukulo wa timbyana a wu swi kotangi ku sisimula hinkwavo lava a va biwile hi vurhongo.

U fikile a yima ekhorhweni, a ku duu! A twa mbilu yi ku gedle! Misisi yi ku nyawunyawunyawu! Ripfalo ri handzuka ri ku mpfaa! A sungula ku famba hi ku hatlisa na hambile leswi a a ri na mahika. A ya fika endlwini ya yena a gongondza. Whi, whi, whi nsati wakwe hi loyi! U ta a khomile rivoti. A fika a nga vutisi na leswo i mani loyi a gongondzaka evusikwini byo tano, kambe a rhendzelekisa xilotlela. Xi pfula. Ganyani a susumeta rivanti ri ku nkhwaa! A enghena endlwini. "Yowe Mananoo! Ndzi file minoo! Kasi wo huma kwihi ka tata wa Kupulani? Yima ndzi ku nyika xitulu u tshamisa." ku vula Emelina.

Ganyani: "Leswi u nge u file u dlawa hi mani?"

Emelina: "Hi ri yimani tata wa Kupulani ndzi ya lunghisa mubedwoo!"

Ganyani o n'wi vutlela xilotlela a tlhela a ya lotlela rivanti ra nyangwa lowu a engheneke hi wona. A ku tlherisu! A kongoma ekamarini ya byetlelo. O ya kuma ntukulu Chochoma u karhi wa lwisa ku ambala buruku. Yi n'wi phija a wela ehansi. A pfuka a dodombisana na yona, kambe gwitsi se a ri enghenerile milenge eburukwini. Hala tlhelo, Emelina wa wu veka mukhosi. "Ndzi lamuleleni ndzi file minoo! Hatlisani mi ta ndzi lamuleloo! Ndzi ta ya kwihi na tata wa Kupulani minoo!"

Yi tshahiwe eka: *XIKUMAKUMANI* – A.D. MAHATLANE

NTSENGO WA XIYENGE XA B: [10]

Phendla

**XIYENGE XA C
RIRIMI**

XIVUTISO XA 3

Rhanga u hlaya ndzimana leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta yi landzela:

Endzhaku ka malembe manharhu, vuhlayisi bya nawu byi chuchile va-Mabutho ekhotsweni handle ko hlamusela leswaku a va onhile yini. Vuhlungi i nandzu lowu onge a va khomeri-wile wona kambe a swi nga ha tiveki hikuva a va ha tengangi. Hambileswi majaha lawa a ya hetile nkarhi wo leha ekhotsweni a va ha sola mfumo wa le xikarhi hi matlhelo hinkwawo. Xa vona a wu ri nchucheko wa va ka ntimeni. Ku suka ekhotsweni Mabutho na Sumbulani va yisiwile eTshama-hansi. Khorombi yena u yisiwile kwale macokocokweni ya Venda.	
Vunyingi bya vaaki va Tshama-hansi a byi vula leswaku majaha lawa a ya tlanga hi nkarhi hi ku ya tshama ekhotsweni va nga tirhi nchumu. Vaaki lava a va lava leswaku majaha lawa ya teka vavasati va aka mindyangu ya vona va tshika ku kaya-kayisa hi mfumo. Miehleketo leyi a yi seketeriwa hi vatswari va vona lava a va va yelanisa ni maphuphula lawa a ya tlanga hi vumundzuku bya wona hi ku tsokombela ka vufana. Mabutho a a hamba a va hlamula a ku: "A swi pfuni nchumu ku titsakisa hi ku tsokombela ka vutomi bya vuhlonga hi tekeriwile tiko. Hi fanele hi lwela tiko ra vatatana hi kondza hi ri kuma hi kona na hina hi nga si tekaku hi nga ta teka vavasati."	10
Khorombi yena u fikile ekaya a kuma nghamu na n'wana va fambile. Kute loko va n'wi chumbuterile mafambelo ya vona, Khorombi u komberile tata wakwe leswaku a ya khomisa Rhelela. Ndzwambi u arile a vuyelela. "Mina a ndza ha lavi no twa nchumu hi Fanisa wa wena. Ndza swi tiva leswaku ma ha rhandzana leswi nga riki na mpimo, kambe ndzi vona swi antswa u nga endli nchumu hikuva ndzi tiyiserile ntshikelelo lowukulu enyameni ni le moyeni siku leri va nga ta va ta n'wi teka ha rona. Ku khomisa munhu wo tani hi Rhelela u ta va u ri karhi u tikokela lumba." Khorombi u yingisile marito ya tata wa yena a nga ha n'wi khomisi Rhelela, hambi ku ri ku landza Fanisa emananga.	20
Ku chuchiwa ka vona ekhotsweni a swi fana ni n'wema – mpfula ya nkarhinyana. A ku helanga tin'hwetitangani va nga pfaleriwanga emakaya ya vona. Sumbulani u tekiwile hi vahlayisi va nawu va ya n'wi tshamisa etikweni ra tinxaka timbe hi ku ehleketa leswaku a nga onha miehleketo ya vaaki hi vufundhisi bya yena. Kasi Mabutho u sele kwala kaya, kambe a a fanele a nga ha vonaki etinhlengetanini, a nga ha vulavuli na vahloti va mahungu naswona a nga ha pfumeleriwi ku tirha.	30
	40

Tlhandla-kambirhi a a fanele ku endzela vuhlayisi bya nawu mpundzu ni madyambu a ya tikomba leswaku wa ha ri kona. Mabutho na Khorombi a va se va hambanile hi vutshamo kambe a va rhwele nxaniseko wun'we hi makatla, mhaka leyi a yi humelela Mabutho eNchangana na Khorombi a yi n'wi humelerisa swona.

Mixo wun'wana vandyangu wa ka Makolo va pfukile va kuma Mabutho a nga ri kona. Va enghenile tiyindlu hinkwato va tlhela va hangunuxa mabokisi ni tiwodirhobo kambe do! Va n'wi lavile va khomile timbilu hi mavoko hi ku ehleketa leswaku a nga va a tisungile. Hi nkarhi wa ndzhengha va amukeriwile hi vama khelwani ni vanghana. Hosi yona a yi se yi tivisile vahlayisi va nawu leswaku va famba va lava kambe hinkwaswo leswi a swi pfunanga nchumu.

50

Lavo rhandza ku xavisa nomo va vurile leswaku va n'wi vonile hi vurhonga siku leri a nga famba ha rona a ri karhi a kongoma tlhelo ra vuxa a ya eka Mpfumu. Kambe hungu ra vona a ri nga khorwisi hikuva a ri ri hava vumbhoni, a ri lulamele ntsena ku fambisa nkarhi loko va ri karhi va nwa mabyala ni vamaseve va vona. Varunguri ni vatsali va mahungu va vurile leswaku Mabutho a nga va a tsemakanyile ndzelekano a ya endzhandzheni hikuva vahlayisi va nawu va n'wi lavile tindhawu hinkwato kambe a va n'wi kumanga. Xinyanyu lexi xi nga va kona endzhaku ka ku nyenga ka Mabutho xi vuye xi hela endzhaku ka mavhiki mambirhi, va ndyangu wa ka Makolo va nga ri na ntiyiso wa laha ku nga ya n'wana wa vona.

60

Yi tshahiwe eka: *HI YA KWIHI?* – M.J. MALULEKE

3.1 Eka layani ya 12 ku tirhisiwile rito 'lava' kambirhi eka xivulwa xin'we.

3.1.1 Xana nhlamuselo ya 'lava' wo sungula ya fana na 'lava' wa vumbirhi? (1)

3.1.2 Loko tinhlamuselo ti hambana, vumba swivulwa leswi nga ta komba ku hambana ka 'lava' yo rhanga na 'lava' ya vumbirhi. Xivulwa xo sungula xi funghe (a); xa vumbirhi (b); kasi loko tinhlamuselo ti fana, vumba xivula xin'we ntsena. (6)

3.2 Tsala mavito ya swihluvi swa mbulavula ya marito lama landzelaka:

3.2.1 tshama;

3.2.2 kondza;

3.2.3 Tshama-hansi;

3.2.4 hambileswi 4x1=(4)

3.3 Tsala swivulwa swimbirhi (3.3.1 na 3.3.2) leswi nga ta humelerisa tinhlamuselo timbirhi to hambana ta rito 'tshama'. 3x2=(6)

- 3.4 Xana leswi landzelaka swi vula yini mayelana na matirhiselo ya swona endzimaneni leyi nga laha henhla:
- 3.4.1 Ku xavisa nomo.
- 3.4.2 Ku tikokela lumba.
- 3.4.3 Ku khoma mbilu hi voko.
- 3.4.4 Ku rhwala nxaniseko wun'we hi makatla. 4x2=(8)
- 3.5 Xana i xiga muni xa ririmi lexi: 'ku rindza n'weti'? Xi vula yini? (2)
- 3.6 Tsala maendli lama humaka eka marito lama landzelaka (U nga tlheli u tsala marito lama u nyikiweke):
- 3.6.1 vumbhoni;
- 3.6.2 vurunguri;
- 3.6.3 mfumo. 3x1=(3)
- 3.7 Xana rito 'enhlengeletanini' i xihluvi muni xa mbulavulo? (1)
- 3.7.1 Tirhisa rito 'enhlengeletanini' eka xivulwa xo twala. (3)
- 3.8 Hlamusela leswi humelelaka eka ririmi loko hi vula rito 'rhandzana' loko hi vula 'rha' eka rito leri. (2)
- 3.9 Leswi swi nga eka layini 55 – 67 swi nga katsakanyiwa hi ku tirhisa xivuriso lexi nge:
'Nomo _____ nambu'. (Enghenisa marito lama kayivelaka eka xivuriso lexi.) (2)
- 3.10 Tsala minsinya ya marito lama: 'hinkwawo'; 'lowukulu'. (2)
- [40]**

XIVUTISO XA 4 NDZULAMISO

Lulamisa matsalelo, mapeletelo, mimfungho ririmi ni swihoxo hinkwaswo eka ndzimana leyi landzelaka:

Malawu lowu nga ve ka hi kulukuba kader Asmal wa leswaku mathichere na vana va Xikolo vanga dyahi wu ta hungu ta mavabi ya rifuva lexi nga ta pfuna ku tsikisa banhu ntolovelo lowobiha iku va hlongola e xikoleni kube e ntirhweni.

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: [60]

TIMAKISI HINKWATO: 100